

Velimir Valjan, (ur.) *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije. Zbornik radova prvog međunarodnog simpozija u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 31. III. — 1. IV. 2006.)* Bioetičko društvo u BiH, Sarajevo 2007, 302 str.

Knjiga kojoj sada nastojimo dati prikaz po mnogočemu je posebna. U prvom redu ona je zbornik radova eminentnih autora s mnogih područja bioetike. To svjedoči ne samo o širini tematike nego i o kvaliteti obradbe tema. S druge strane ovim djelom postavljen je temelj intelektualne i akademske djelatnosti na području BiH.

Zbornik je podijeljen na pet dijelova (uz predgovor urednika i dodatak imenskog kazala), od kojih svaki nosi znakovit naslov: 1. *Bioetika kao pluralizam perspektiva*; 2. *Biotehnologija između obećanja i prijetnji*; 3. *Bioetika i medicina*; 4. *Dileme o početku i kraju života* i 5. *Bioetika u društvenom kontekstu*. Kako je riječ o uistinu obimnoj građi, u ovom prikazu nismo u mogućnosti dati detaljan prikaz svakog poglavlja, pa se zadržavamo na spominjanju autorâ, naslova priloga i osnovnim informacijama o priložima.

Prvi dio zbornika (*Bioetika kao pluralizam perspektiva*) otvara prilog autora Velimira Valjana, naslovljen *Teškoće oko definicije bioetike*. Autor ističe kako nije lako definirati bioetiku budući da je riječ o širokom spektru problema. S druge strane postojeća različitost definicija uzrok je nesigurnosti o njihovu sadržaju. Tragom odgovora na pitanje definicije bioetike autor postavlja pitanja o značenju i povijesti bioetike, o pluralnosti bi-

oetičkog mišljenja, napominjući kako je antropologija temelj bioetike. U potrazi za definicijom polazi tragom V. R. Pottera i W. T. Reicha. Kada je riječ o odnosu znanosti, posebice medicine, i bioetike autor napominje kako bioetika ne bi trebala biti disciplina koja trči za znanošću ili ozakonjuje ustanovljene prakse, posebno ističući moguću aksiološku sljepoću u koju može zapasti.

Slijedi prilog Thomasa Sörena Hoffmanna, naslovljen *Bioetika i mnogostrukost pojmova prirode*. Bioetika nije zbiljski provediva, kako naglašava autor, bez razjašnjenja pojma prirode koji pretpostavlja. Dakle ukoliko se želimo baviti bioetikom ne možemo samo pretpostaviti pojam prirode. U tom pogledu Hoffmann prikazuje tri pojma prirode. Prvi je metafizički pojam prirode platonističke tradicije, drugi je objektivistički pojam prirode kakav nalazimo u prirodnim znanostima. Kao treći pojam, najpogodniji za bioetiku, autor spominje komplementarno–medijalni pojam prirode. Njime je na poseban način opisan odnos subjekta (čovjeka) i prirode, i to tako da se dovršenje slobode subjekta također i u suprotnosti s prirodom smije postići samo ruku pod ruku sa zadobivanjem slobode subjekta za oslobođenje prirode. Slijedi članak Milenka A. Perovića *Pojam života u Hegelovoj filozofiji*. Filozofija o životu pita trovršno: o karakteru, biti i smislu života, poretku i određenju životnih pojava, te o porijeklu, tijeku i cilju života. Jedinstveni proces života se u Hegela promatra kroz tri procesa: žive individualnosti, životnog procesa i procesa roda. Važno je napomenuti kako je način roda moć odnosa subjekta s drugim subjektom njegova roda. Slijedi članak Sulejmana Boste *Znanost između 'neutralnosti' i 'odgovornosti' i višeznačnost etike odgovornosti*. Riječ je o redefiniranju čovjekova odnosa prema prirodi na način da novi odnos treba biti određen posttehničkim i postscentokratskim dimenzijama. U središtu priloga je proklamirana vrijednosna neutralnost

znanosti, a proces kritike može obaviti bioetika. Riječ je o dimenzioniranju odgovornosti kroz prikaz konceptualne odgovornosti tog pojma, kao i o diferenciranju pojma etičkog zahtjeva. Sljedeći je prilog Kirila Temkova *Etika i bioetika — jedinstvo suvremene etičke svijesti i morala*, u kojem autor prikazuje značajnu ulogu bioetike u suvremenim etičkim raspravama, tematizirajući dimenzije normativnosti, odgovornosti, očuvanja života, itd. Autor posebno naglašava kako etička teorija i praktična etička svijest i moral ne smiju biti u raskoraku. U pomirenju tog raskoraka može sudjelovati i bioetika s ciljem stvaranja jedinstvene ljudske etike. Slijedi članak Dževada Hodžića *Teološko zasnivanje bioetičke odgovornosti: islamska perspektiva*. Autor polazi od prikaza dimenzija značenja termina odgovornost, posebno se osvrćući na religijske dimenzije značenja. Riječ je i o prikazu značenja termina *din* i *tawhid* u Kur'anu, u kojemu ovaj prvi označava religiju (približno govoreći), a drugi organsku cjelinu raznih dimenzija bitka. Ta se cjelovitost može shvatiti kao temelj teološkog zasnivanja bioetičke odgovornosti. Važno je naglasiti, kako napominje autor, da odgovornost čovjeka u islamu podrazumijeva povijesnu stvaralačku samorealizaciju, kao i svijest o konačnosti i nesavršenosti. Slijedi članak Ante Čovića *Integrativna bioetika i pluriperspektivizam*. Riječ je o sadržajnoj i metodološkoj elaboraciji jednog od središnjih termina integrativne bioetike. Metodološka posebnost integrativne bioetike — sagledana kroz termin pluriperspektivizma — započinje sagledavanjem nedostatnosti monoperspektivizma kao osnovnog obilježja znanstvenotehničke civilizacije. Riječ je o pokušaju sagledavanja istine kroz niz modela i obrazaca koji se uzajamno dopunjuju, što je izravna potreba trenutka, budući da stara znanja nisu dostatna. Kroz to pluriperspektivizam otvara prostor orijentacijskom znanju. U sljedećem članku, naslovljenom *Uporišta za integrativnu*

bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera, autor Hrvoje Jurić daje opširan prikaz dimenzija bioetičke djelatnosti, vodeći računa o metodološkim značajkama bioetike. Nadalje, nastoji rekonstruirati misao »oca bioetike« V. R. Pottera kroz prikaz uvjeta i okolnosti nastanka bioetike. U konačnici autor daje ocjenu Potterove misli, nudeći kritiku povremene neracionalnosti i nedostatka prihvaćanja interdisciplinarnosti. Važan aspekt ovog članka je i prikaz odnosa filozofije i bioetike. Vrijedi naglasiti kako je Potterova bioetika jedno od značajnijih mogućih uporišta u konstruiranju integrativne bioetike. Slijedi članak Nikole Skledara *Integrativna bioetika i gorući problemi suvremene civilizacije*. Riječ je o prikazu djelatnosti bioetike kao odgovoru na izazove vremena. Posebnu pozornost autor usmjerava na dimenzioniranje odnosa filozofije i bioetike u kontekstu integrativne bioetike, kao i na ulogu antropologije u tom procesu. Važan antropološki aspekt je i odnos prema tijelu, koji bioetika, ukoliko želi postići obuhvatnost i integrativnost, mora zahvatiti. Posljednji prilog prvog dijela zbornika je tekst Mislava Kukoča *Filozofija i bioetika u Hrvatskoj*. Autor ponajprije ocrtava okolnosti nastanka bioetike, uzevši u obzir dimenzije globalizacije. Važan aspekt rada je i prikaz duhovne situacije pri nastanku bioetike u Hrvatskoj, koji obuhvaća prikaz neomarksističke filozofije prakse. Dragocjeni prilog je i prikaz kronologije razvoja bioetike u Hrvatskoj.

U drugom dijelu zbornika, naslovljenom *Biotehnologija između obećanja i prijetnji*, možemo čitati tri priloga, od kojih prvi, autora Ljubomira Berberovića, nosi naslov *Genetički modificirani (GM) organizmi — obećanja i prijetnje*. Autor ocrtava munjevit razvoj znanosti i ističe ulogu znanosti u životu ljudi. Genetička modifikacija organizama je jedan od vrhunaca znanosti, pa se ta otkrića, kako tvrdi autor, ubrajaju u najz-

načajnija ostvarenja biologije, i znanosti općenito, našeg vremena.

Iako ona donose mnoge prednosti i potencijal rješavanja mnogih problema, izazivaju niz, prema sudu autora, nepotrebnih i neprimjerenih reakcija, čija se elaboracija temelji na dvije tvrdnje: GMO su opasni po zdravlje i po prirodni okoliš. Autor napominje kako su ovi strahovi pretjerani, a dokazi najčešće preuveličavani i utemeljeni na medijskim manipulacijama. Berberović nadalje elaborira kako se ne može stati na put razvoju znanosti — čak niti u slučaju kad je ona snažno povezana sa sferom biznisa — budući da sama znanstvena istraživanja nisu opasna niti etički neprihvatljiva. Tim više, samo napredak znanosti i tehnologije može riješiti nagomilane probleme čovječanstva. Važno je i za bioetiku, tvrdi autor, da uvaži činjenice vezane uz genetsku modifikaciju organizama. Sljedeći prilog, autora Marijana Jošta, *Utjecaj poljoprivredne tehnologije na okoliš i sigurnost hrane*, sasvim je oprečno intoniran. Autor postavlja genetsko modificiranje organizama u kontekst čovjekova negativnog djelovanja na prirodu. U tom kontekstu iznosi tvrdnju kako je genetsko modificiranje utemeljeno na odsustvu znanstvenog temelja i interesu moćnog kapitala. U prvome je riječ o znanstvenom redukcionizmu, a u drugome o potrebi za globalnom financijskom dominacijom. Značajan dio priloga autor posvećuje analizi tržišnog djelovanja GM kompanija te procjeni sigurnosti hrane dobivene na temelju GMO-a. U tom pogledu konstatira mnoga specifična oboljenja i trovanja hranom koja mogu biti povezana s GMO-om. Važan dio rasprave oko GMO-a opisan je trgovinskim i pravnim razmjericama oko uvoza tih proizvoda iz SAD-a u Europu. Ovdje se autor posebno osvrće na standarde UN-a vezane uz kvalitetu hrane, kao i na prilike u Hrvatskoj kada je u pitanju spomenuta problematika. Posljednji članak drugog dijela zbornika naslovljen je *Genetički modifi-*

cirani organizmi (GMO) i biosigurnost u Bosni i Hercegovini autorâ Kasima Bajrovića i Rifata Hadžiselimovića. Autori u analizi polaze od načina nastanka GM-organizama i njihove komercijalne primjene, analizirajući moguće štetne efekte genetičkih organizama, posebno njihov utjecaj na biosigurnost. Riječ je o potencijalnim štetnim efektima transfera gena na srodne biljke, mogućnosti transformacije GM-organizma, npr. kukuruza u korov, toksičnim i alergeničnim učincima na ljude i genetičkim promjenama u organizmima konzumenata do kojih bi moglo doći posredstvom konzumacija GMO-a.

U trećem dijelu zbornika, naslovljenom *Bioetika i medicina*, možemo čitati četiri priloga, od kojih je prvi autorice Nade Gosić — *Bioetika i kultura dijaloga u medicini*. Autorica analizira humanističke znanstvene inicijative u medicini te njihove doprinose u rješavanju problema medicine i zdravstvene skrbi. Osobitu pozornost u tom pogledu poklanja utjecaju filozofije na promjenu odnosa pacijent — liječnik, navodeći razine i dimenzije tog utjecaja. Također prikazuje odnos filozofije i bioetike u kontekstu nekih posebnih problema medicine. Važan aspekt ovih problema — pojam života — autorica analizira kroz zaštitu života kao osnovnu medicinsku djelatnost. Osobito napominje važnost kulture dijaloga — posebice dijaloga medicine i humanističkih znanosti — kao snažnog sredstva u rješavanju problema s kojima se medicinski djelatnici susreću. Slijedi članak Lidije Gajski *Medicinska znanost u službi kapitala. Medicina utemeljena na dokazima i klinički terapijski pokus*. Autorica analizira dimenzije komercijalizacije medicinske djelatnosti na primjeru terapijskog pokusa, za koji tvrdi da je medicinski neprimjeren, reduciran i tehnicistički proizvod. Klinička studija nema mogućnosti procjene učinka terapijske intervencije u njezinoj cjelini te zanemaruje kompleksnu prirodu bolesti. Autorica nadalje kritizira

metodologiju kliničkog pokusa i interpretacije kliničke studije. Važan aspekt problema su naručitelji pokusa — ukoliko je riječ o industrijskim subjektima čiji komercijalni interes ovisi o rezultatu studije, stvari postaju još neprihvatljivije. Ovo se osobito vidi na primjeru farmaceutske industrije. Uz to autorica posebnu pozornost posvećuje stvaranju novih bolesti, odnosno senzibiliziranju javnosti na neke bolesti. Ovi postupci praćeni su razvojem preventive i povećanom upotrebom medikamenata. Kritika kliničkih pokusa zapravo je, kako prezentira autorica, kritika komercijalizacije medicine. Slijedi članak Igora Povrzanovića *Razni bioetički aspekti presađivanja organa*, u kojemu autor analizira probleme vezane uz donaciju i presađivanje organa. Riječ je o složenom procesu koji počinje smrću potencijalnog donora i svim dimenzijama oko preuzimanja organa za presađivanje. Razumije se da se javljaju brojni prijepori, od dijagnoze smrti donora do crnog tržišta organa. Ovi potonji problemi mogu se ublažiti organiziranjem mreže donora. Posljednji prilog trećeg dijela zbornika autorâ Ismeta Cerića i Jasminke Krehić nosi naslov *Iskustva u radu Etičkog komiteta Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu od 1997. do 2005.* Riječ je o prikazu djelatnosti tijela koje je osnovano sa zadaćom nadzora nad provođenjem medicinske deontologije (u tu svrhu autori opširno prikazuju povijest odnosa medicine i etike te dimenzije djelatnosti medicinara), nadzora nad istraživanjima, razmatranja odnosa liječnik — pacijent itd. Nadalje autori prikazuju funkciju i djelatnost etičkih komiteta, osvrćući se na djelatnost istoimenog komiteta u Sarajevu. Članak donosi niz dokumenata vezanih uz njihove djelatnosti.

Četvrti dio zbornika, naslovljen *Dileme o početku i kraju života*, donosi pet priloga. Prvi je prilog autora Tomislava Jozićâ, *Etički status embrija*. U novim okolnostima življenja javljaju se i nova deontološka pitanja. To osobito vrijedi u

slučaju početka života, odnosno u raspravi o statusu ljudskog embrija. U potrazi za mogućim odgovorima autor kreće putem bioloških pretpostavki, preko antropoloških rasprava do točke koju naziva *etički identitet humanog embrija*. Embriju od začeca, kako tvrdi autor, pripada jedinstvenost i neponovljivost postojanja ljudske jedinke, što prijeći poduzimanje nekih zahvata. Takav zahvat je prenatalna dijagnostika, ukoliko se primjenjuje na opasne načine (rana amniocenteza, biopsija itd.). U elaboraciji svojih stavova autor se posebno poziva na misli Ivana Pavla II, i zaključuje kako bioetika može pomoći čovjeku da ukloni iz sebe potrebu da zauzme mjesto Boga. Bardhyl Çipi autor je priloga *Pravni i bioetički aspekti abortusa u Albaniji*. Autor prikazuje neke opće aspekte istraživanja pitanja abortusa, te uz to vezanu situaciju u Albaniji (posebno kriminalni abortus). Nadalje prikazuje albanski Zakon o abortusu te dimenzije primjene spomenute legistative. Osobito napominje potrebu suzbijanja ilegalnih abortusa putem primjene postojećih zakona. Slijedi prilog Ivana Bubala *'Svetost života' ili 'kvaliteta života' kao kriterij moralne prosudbe eutanazije?* Autor propituje obje naslovom spomenute dimenzije odnosa prema smrti i mogućem prekidu života. Dimenzija svetosti života utemeljena je na dostojanstvu življenja koje se opire potrebi uzmicanja pred smrću, budući da je i smrt dio tajne ljudske egzistencije. Luka Tomašević autor je sljedećeg priloga, naslovljenog *Smrt i njezino (ne)dostojanstvo*. On polazi od pitanja ima li u umiranju dostojanstva, i u kojem slučaju možemo govoriti o 'lijepoj smrti' i 'dostojanstvu umiranja'. Važan aspekt ovih problema vezan je uz pojam distanzacije, odnosno besmislenog i beskorisnog produljenja života terapijskim zahvatima, koji možemo prikazati kao shvaćanje života kroz preživljavanje. Drugi pol bio bi eutanazija. Između bi trebalo smjestiti služenje životu kao osnovnu vrednotu i

načelo medicinske djelatnosti i liječničke etike. U tom pogledu autor navodi misli Ivana Pavla II o temeljnoj vrijednosti života u kršćanstvu i liječničkoj djelatnosti kao brizi za život. Posljednji prilog četvrtog dijela zbornika je prilog autora Farisa Gavrankapetanovića, naslovljen *Bioetika umirućih*. Autor razlaže brojne etičke probleme vezane uz posljednje trenutke življenja, dimenzionirajući time obaveze medicinskih djelatnika. S druge strane pokušava kontekstualizirati u okvir bioetike neka pitanja (eutanzija, distanzija, itd.) vezana uz medicinsku djelatnost.

Peti dio zbornika naslovljen *Bioetika u društvenom kontekstu* donosi dva priloga. Prvi autorâ Amera Ovčine i Amele Džubur–Bešić *Bioetičke implikacije utjecaja medija na agresivno ponašanje mladih*. Riječ je o proučavanju utjecaja masovnih medija na razvoj mladih, na način prikazivanja odnosa slobode informiranja i indoktrinacije (bilo kroz vezanost na pojedine medije, bilo kroz namjerno pogrešno informiranje). Autori posebno naglašavaju obavezu pridržavanja zakonske regulative vezane uz djelatnost medija, kao i ulogu obitelji u formiranju mladih osoba. Ova je uloga, ispravno shvaćena, ponekad u suprotnosti s djelatnošću medija. Aida Rudić i Arif Smajkić autori su posljednjeg priloga u zborniku, naslovljenog *Etički aspekti stanja ljudskih prava na život i zdravlje građana u Bosni i Hercegovini*. Riječ je o prikazu neharmoničnosti sustava koji provodi diskriminaciju i obespravljenost građana. U radu su prezentirani rezultati studije o ljudskim pravima na život, zdravlje i socijalnu sigurnost.

U svakom slučaju možemo konstatirati da je ovaj zbornik iznimno vrijedno djelo koje obuhvaća niz suvremenih bioetičkih pitanja, uvida i misaonih perspektiva. Glavna crta zbornika je misaona otvorenost za različita gledišta, što je ujedno i jedno od temeljnih određenja bioetike. U tom pogledu uvjerenja smo kako će ovaj zbornik biti od velike kori-

sti svima koji se na bilo koji način dotiču problema opisanih u njemu, kao i značajan poticaj za daljnje produbljivanje problematike.

Tomislav Krznar

Alfred Schneider, *Na putovima Duha Svetoga*, FTIDI, Zagreb 2008, 191 str.

Koje mjesto pripada Duhu Svetomu u teologiji, u Crkvi i životu svakog vjernika? Ili, da se poslužimo pitanjem samog autora: Zašto govorimo o Duhu Svetomu? Suvremena teologija, kao i ekleziologija, ukoliko se misli na crkvu koja želi intenzivno živjeti svoje zajedništvo s Presvetim Trojstvom, danas je na poseban način osjetljiva na govor o Duhu Svetomu. Naglašenom refleksijom o toj stvarnosti izgleda da se želi ispraviti nepravda za šutnju i zaborav na Duha Svetoga u teologiji i crkvenom životu. I sam autor naglašava da su se »na Drugom vatikanskom saboru čuli mnogi glasovi koncilskih otaca i promatrača s različitih strana o tome kako je Duh Sveti u zapadnome kršćanstvu zaboravljen. U teologiji se premalo govori o njemu, vjerske istine i život iz vjere ne promatraju se u njegovu svjetlu. Posljedica je toga rascjep između duhovnosti i dogmatike... Duh je Sveti zanemaren u svagdašnjem životu i u svijesti kršćanina. »Žed ili čežnja koja se za Duhom Svetim u posljednje vrijeme pojavila, naročito poslije Drugoga vatikanskog koncila, obilježava na jedinstven način suvremenog vjernika. Različiti duhovni pokreti i duhovne zajednice koje su se rodile u crkvi u posljednje vrijeme te na životvoran način izražavaju i žive dar vjere u Trojedinoga Boga i Isusa Krista, apeliraju na suvremenu teologiju, kao i na odgovorne u crkvenoj službi, da se više reflektira i govori o tematici koja se odnosi na Duha Svetoga. Može se reći da je i to jedan od presudnih razloga što se unutar teoloških disciplina oblikovao poseban traktat o Duhu Svetomu tj. *pneumatologija*,